

חנן אשל ורועי פורת

מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא

קובץ שני

מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

Hanan Eshel and Roi Porat

Refuge Caves of the Bar Kokhba Revolt

Second Volume

Israel Exploration Society

Jeselsohn Epigraphic Center
of Jewish History

מערות המטבע שמדרום לנחל קדרון

רועי פורת, חנן אשל, אורי דוידוביץ' ועמוס פרומקין

מכלול מערות המטבע נמצא בחלקו התחתון של מצוק ההעתקים, כ-1.5 ק"מ מדרום לשפך נחל קדרון (נ"צ מרכזי: 1904/1185; איורים 1-3). מצוק ההעתקים באזור הזה הוא נמוך, מדורג ושבור לעומת המצוק שמדרום לוואדי מורבעאת, העבירות בו קלה למדי ויש בו מעלות רבות (שלם, תשכ"ח, 58; מרקוס, 1986, 33). בחלקו התחתון של המצוק נמצאות מערות קטנות, שהתפתחו במצוק הדולומיטי הסדוק מתצורת תמר, וכן במדרגות קונגלומרט מתצורת דרגה המכסה חלקים בבסיס המצוק. את מצוק ההעתקים באזור הזה סקרו בעבר פסח בר-אדון (תשל"ב; תש"ן; יומן 1970 ו-1976), ודהרי במסגרת "מבצע מגילה" (תשס"ב).¹ במהלך הסקר הנוכחי נסקר האזור עד כה באופן חלקי בלבד, ונבדקו בו מספר מערות, ובהן מערות המטבע שיתוארו להלן.²

אזור מערות המטבע

במכלול מערות המטבע ארבע מערות עיקריות הפרושות על שטח של כ-200 מ', לאורך מדרגת המצוק השבורה שבבסיס מצוק ההעתקים (איור 2). מצפון למערות נמצא ערוץ קטן ותלול ללא שם היורד במצוק. בערוץ ישנם גבים עונתיים. סמוך למערת המטבע, הנמצאת בדרום מכלול המערות, עובר שביל צר העולה לכיוון דרום מערב – אל ראש המצוק. כ-1.5 ק"מ מדרום לאזור המערות, לחופו הקדום של ים-המלח, נמצא רוג'ום אל-שג'רה שבו נמצאו שרידים מתקופת הברזל ומן התקופה הרומית (בר-אדון, תשל"ב, 128 אתר 130; תש"ן, 86), וממערב לרוג'ום עולה נקב אל-מטמיר אל ראש המצוק (מרקוס, 1986, 102-103). על רצועת החוף שלמרגלות המערות, עברה במהלך התקופות, לרבות בתקופה הרומית הקדומה, דרך אורך אשר קישרה את עין-גדי עם קומראן ויריחו (פורת, 2006).

תיאור המערות והממצא בהן

מערת המטבע (מערה מס' 750 בסקר הנוכחי)

זו מערת רועים בגודל בינוני, הנמצאת בדרומו של מכלול המערות (נ"צ 190306/118512).

1 בראשית שנות ה-90 ערך רוברט אייזנמן סקר מערות באזור הזה, אך סקר זה לא היה סקר ארכיאולוגי רגיל (Eisenman, 2000). בשנת 1998 החל המרכז לחקר מערות בסקר מערות שיטתי במצוק העתקים שמצפון לוואדי מורבעאת עד קילומטר אחד מצפון לוואדי ע'וויר (צוער, תשנ"ט; מלח"ם, 1998). זה היה סקר מערות ללא דגש ארכיאולוגי. הסקר הנוכחי הוא למעשה המשכו של סקר זה.

2 בסקר במערות המטבע השתתפו אורי דוידוביץ', אחיקם עמיחי ז"ל ומתן אביטל.

איור 1: מפת איתור של מכלול מערות המטבע

המערה היא למעשה מחסה ארוך וצר (כ- 20 × 6 מ') בעל שלושה מפלסים; מהמפלס התחתון נמשך חלל מאורך וגובה לכיוון צפון (כרך 1; שטחו 8 × 3 וגובהו 4 מ'), ומהמפלס העליון נמשך חלל דומה לכיוון דרום (כרך 2; שטחו 9 × 4 וגובהו 5 מ'; איור 4). המערה התפתחה בקונגלומרט מתצורת דרגה, שהתגבש על תצורת תמר הדולומיטית, השבורה באזור הזה. סלעי מפולת בגדלים שונים פזורים בכל שטח המערה. פתח המערה הגדול פונה לכיוון מזרח, ובולט ביותר לעיני כל העובר לחופו של ים-המלח (איורים 2-3). בעת העתיקה

נבנו מספר קירות טראסה במדרון שלמרגלות המערה לשם פילוס של משטחי חיים והסדרת העלייה למערה, קירות אחרים שימשו ככל הנראה כגדרות צאן.

בשנים 1970 ו-1976 ערך פסח בר-אדון שתי עונות חפירה במערת המטבע. חלק מממצאי החפירה פורסמו בעבר (בר-אדון, תש"ן, 30-32). פרטים נוספים מצאנו ביומני השדה של בר-אדון (יומנים, 1970; 1976).³ הממצאים אשר פורסמו מחפירות בר-אדון במערה כוללים כלי חרס מן התקופות הכלכוליתית, ההלניסטית, הרומית הקדומה והביזנטית. הממצא מן התקופה הרומית הקדומה שפורסם כולל פרוטת ברונזה מהשנה השנייה למרד החורבן (67 לספירה) וכן כלי חרס, ובהם קערות, פכים, פך בישול, סירי בישול, פך נבטי עם מסגנת וכן שבר של נר דיסקוס רומי עשוי דפוס בעל עין נר שבורה במכוון (בר-אדון, תש"ן, 30-32, איור 5).

מתוך יומני השדה של בר-אדון עולה כי החפירות במערת המטבע נמשכו בסך הכול 14 יום, ובמהלכן נחפרה רוב קרקעית המערה. עוד ניתן ללמוד מהם כי נר הדיסקוס הרומי (בר-אדון, תש"ן, 31 מס' 21) נמצא בשכבה ב במפלס התחתון של המערה, והפרוטה מתקופת מרד החורבן נמצאה במרכזו של המפלס הזה, ליד הסלע המרכזי. בסמוך, בעומק של מטר אחד, נמצא מטבע ברונזה נוסף, שזמנו ככל הנראה קודם לשנת 70 לספירה, אך לא נמסרו עליו פרטים נוספים; בעומק מטר וחצי נמצאו גלעיני זיתים רבים. בשכבה התחתונה, בעומק 2.20 מ' מתחת לאבני מפולת, נמצא שבר של פערור כלכוליתי. בשכבות העליונות של המפלס העליון של המערה נמצאו חרסים מן התקופה הביזנטית. סמוך לכיריים, שהתגלו בסמוך לקיר המערבי במפלס הזה נמצאו חרסים רבים מן התקופה הרומית, בהם סירי בישול, פכיות, וקנקנים, וכן גלעיני תמרים וזיתים, קליפות אגוז וחבלים; נמוך יותר נמצא שבר של כף עץ. נמוך יותר במפלס העליון של המערה נחפרה שכבת חיים ואפר על-גבי מפולות סלע; בעומק 80 ס"מ, מתחת למפלס הכיריים, נמצאו פיסות בד, חבלי קש, וכלי חרס שונים, בהם קנקנים, סירי בישול, פכיות ופכים מהתקופה

³ יומני השטח של בר-אדון משנות עבודתו במדבר יהודה נמצאים בארכיון רשות העתיקות ואצל בנו דורון בר-אדון. זה המקום להודות לדורון בר-אדון ולרשות העתיקות על שאפשרו לנו לעיין בחומר חשוב זה.

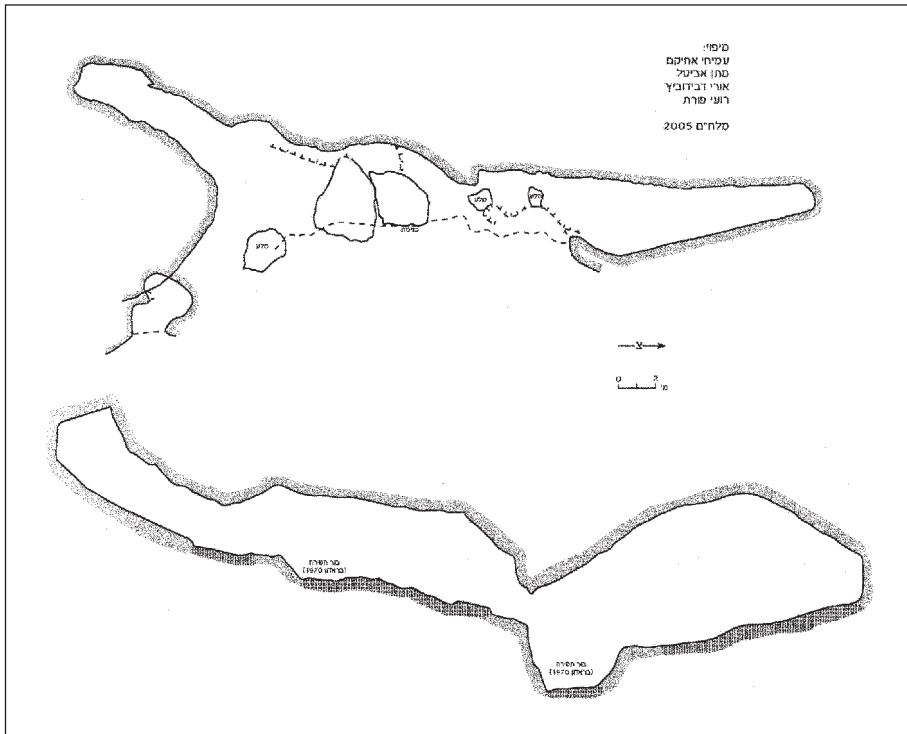
איור 2: מכלול מערות המטבע

איור 3: מכלול מערות המטבע, מבט לכיוון מערב

ההלניסטית-רומית וכן גלעיני זיתים, תמרים ובלוט של אלוך (בר־אדון, יומנים, יולי 1970, פברואר-מרץ 1976).

במהלך "מבצע מגילה", בשנת 1993, נבדקה מערת המטבע שנית ונבדקו גם מערות סמוכות נוספות, אך עד כה לא פורסם כל ממצא שהתגלה במסגרת בדיקה זאת (דהרי, תשס"ב, 245, מערה XIV/18 ומערות 13-17 שם).

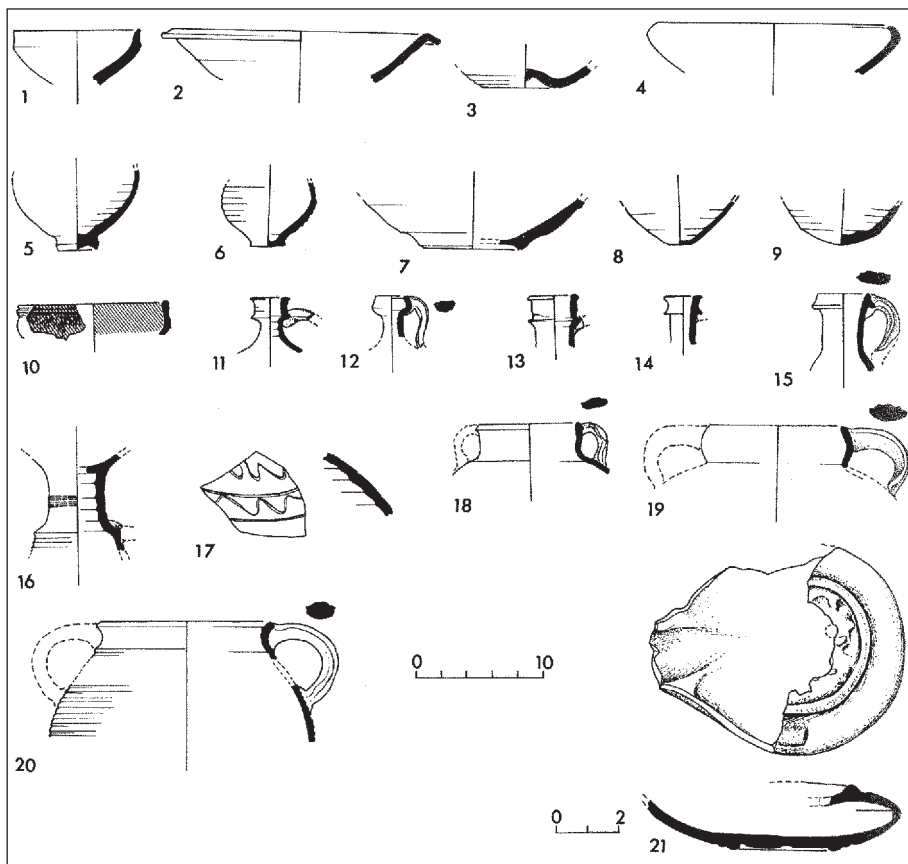
איור 4: מערת המטבע, תכנית וחתכים

המערות שמצפון למערת המטבע

בשטח של כ-200 מ' מעל ומצפון למערת המטבע סקר בר-אדון קבוצה של מערות קטנות ובינוניות שהבדווים חפרו בהן בעבר. בר-אדון מצא במערות ובשפכים שמחוץ להן חרסים רבים מהתקופות הכלכוליתית, הברזל והרומית. בשתיים מן המערות הקטנות (ב"מערה הכפולה" מס' 3 ובמערה מס' 5 אצל בר-אדון; מערות 752, 753 בסקר הנוכחי) מצא בר-אדון חרסים רומים רבים. במערה מס' 3 נמצא גם מסמר ברזל באורך של כ-20 ס"מ. במערה קטנה נוספת, הנמצאת מעט מצפון למערה מס' 5, מצא בר-אדון גלעיני זיתים רבים, גרעיני שעורה ובלוטי אלון (בר-אדון, יומן, יולי 1970).

במהלך הסקר הנוכחי בדקנו שוב את מכלול המערות וזיהינו את המערות שבהן עבד בר-אדון (איורים 2-3, 6). בסקר מצאנו שרידים ארכיאולוגיים נוספים במערות שמצפון למערת המטבע. להלן נתאר את מערות אלו ואת הממצא בהן:

מערה מס' 752 היא מערה בעלת שני מפלסים (מס' 3 אצל בר-אדון), הנמצאת כ-160 מ' מצפון למערת המטבע וכ-30 מ' (דרומית-מערבית) מעל למערה מס' 751, בראשו של פיתול במדרגת המצוק (נ"צ 118719/190366). זאת מערה בעלת שני מפלסים, אשר התפתחה בתוך סדקים במצוק הדולומיט השבור מתצורת תמר. מפלס המערה העליון (מס')

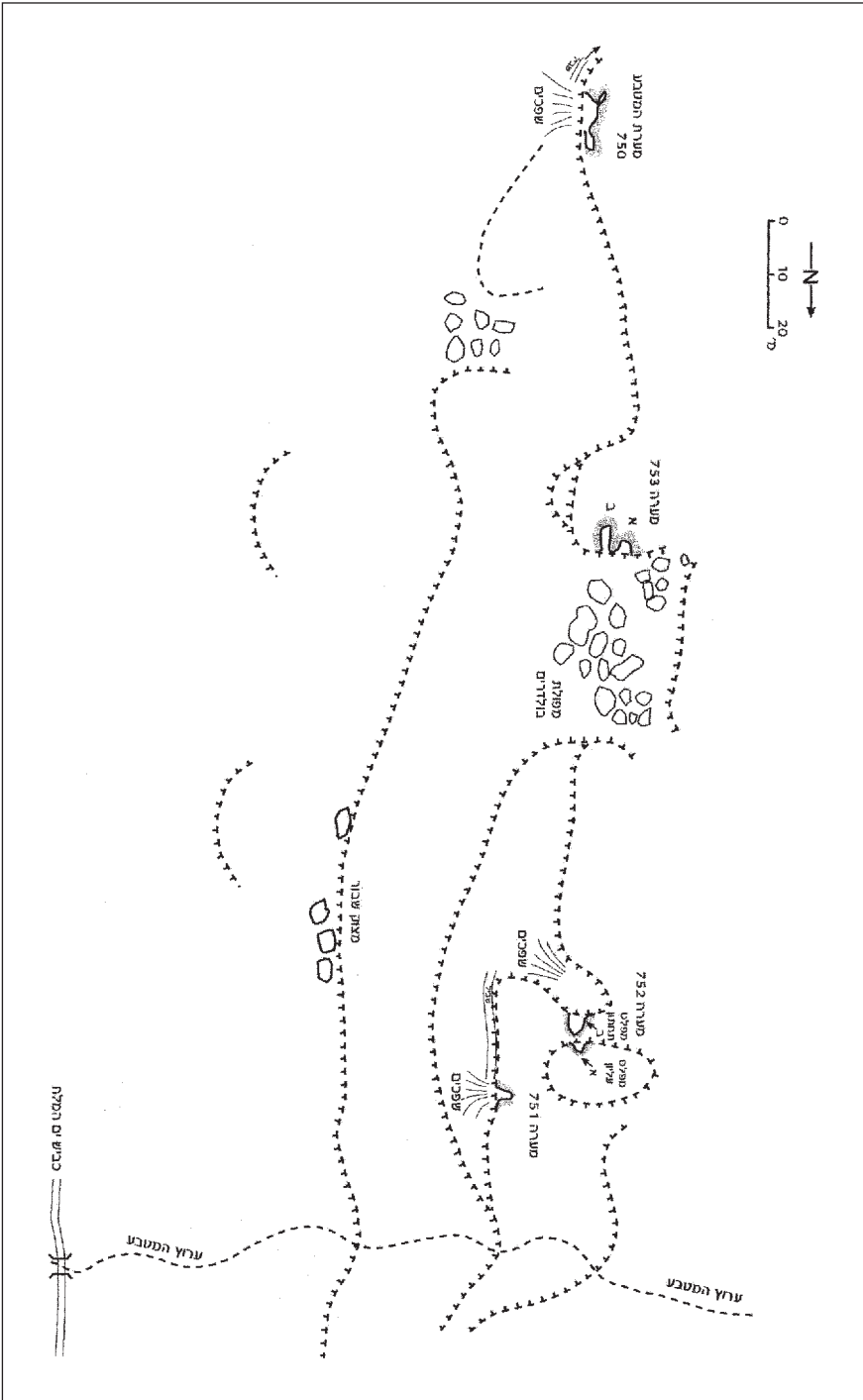

איור 5: כלי חרס ממערת המטבע (מתוך: בר-אדון, תש"ן)

752א) הוא חלל קטן (שטחו 2.2×2.5 וגובהו 1.5 מ') הנמצא מעל חלל גדול יותר (מס' 752ב, שטחו 3×8 וגובהו 4 מ'), ופיר בלתי עביר מקשר ביניהן. פתחי המערות נמצאים בחלקו הצפוני של פיתול נסתר במצוק השבור ופונים לכיוון דרום, כך שהמערות נסתרות ביותר (איורים 3, 7-8). כאמור, ב"מערה כפולה" זו מצא בר-אדון חרסים רומיים רבים ומסמר ברזל ארוך.

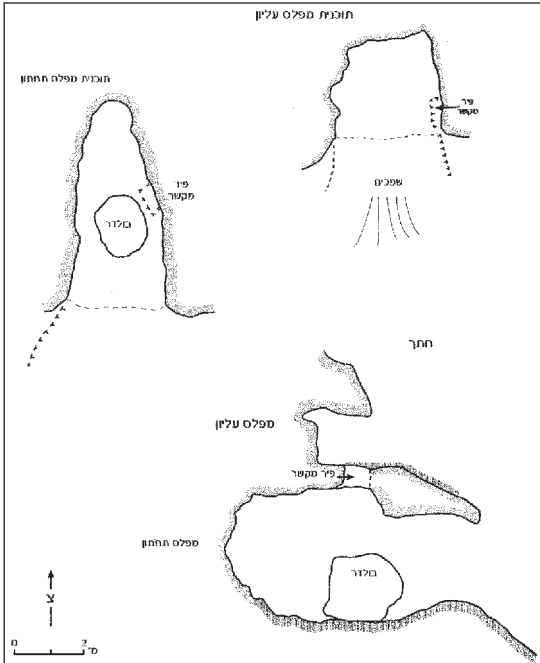
במהלך הסקר הנוכחי נמצאו במערות מס' 752 חרסים רבים נוספים מהתקופה הרומית הקדומה ומהתקופה הכלכלית, וכן שני מטבעות רומיים שנמצאו במערה העליונה – האחד של אגריפס הראשון ($41/2$ לספירה), והשני של הדריאנוס ממטבעת קיסריה (ראו לוח 1). עוד נמצאו שני מסמרי סנדל מסומר ופותה מברזל של כלי מתכת כלשהו (לוח 3).

4 במערה נמצאו כ-100 שברי כלי חרס רומיים אך רק שברים אינדוקטיביים בודדים. כמו-כן נמצאו במערה חרסים לכלוליתיים מעטים (דוידוביץ', 2008, 369-374).

איור 6: התכנית של מכלול מערות המטבע

איור 7: מערה 752, תוכנית וחתך

איור 8: מערה 752, מבט לצפון-מערב

לוח 1: המטבעות ממערה 752

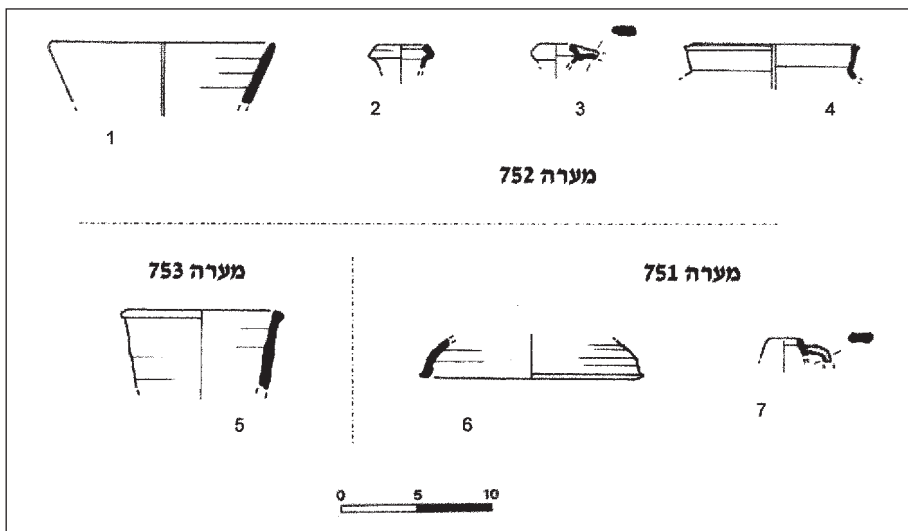
בלוח 2 מופיעים ציורי החרסים שמצאנו במערה זו. כלי מס' 1 הוא קערת V-shaped העשויה באובניים מן התקופה הכלכוליתית; קערה דומה נמצאה במערת המטמון (בר-אדון, 1971, 145, מס' 28). כלים מס' 2-4 הם מהתקופה הרומית הקדומה. כלי מס' 2 הוא פכית אגסית בעלת שפה דמויית ספלול עם מרזב פנימי, פכית דומה נמצאה בגבעת רם (הרשקוביץ, תשמ"ז, איור 1 מס' 6) ובמערכת המסתור בעין ערוב (זיסו, תשס"ב, איור 54 לוח 2, מס' 22). כלי מס' 3 הוא פכית אגסית דומה בעלת ידית מפותלת, אלא שהטיך שממנו היא עשויה שונה. כלי מס' 4 הוא שפה מחורצת של סיר בישול; סיר דומה נמצא במערת האיגרות (ידין, תשכ"ג, ציור 41, מס' 2.1).

בלוח 3 מתועדים חפצי מתכת שנמצאו במערה מס' 752. חפץ מס' 1 הוא פותה מברזל של כלי מתכת אשר הורכב על מוט עץ. כלי פותה היו נפוצים בארץ-ישראל בתקופה הנדונה, כמו גם בעולם היווני-רומי (ראו דוגמאות רבות אצל: Petrie, 1917; פינצי, תשמ"ה, 121-123). פותת ברזל נמצאה באחת מידידות העץ שנמצאו במערת הדינר (להלן). במערות התאנים נמצאה חנית תמימה המורכבת מראש ברזל של קטפולטה בעל פותה. זוהי פותה מחורצת בעלת חתך עגול, ובבסיסה חור שיועד לחיזוק הראש לגוף הקטפולטה (להלן). כלי נשק דו-להבי בעל פותה נמצא גם במערות ואדי מורבעאת (de-Vaux, 1961, 35, fig 9:5). מסמרים 5-6 בלוח 2 שייכים לסנדל מסומר מן התקופה הרומית הקדומה (אשל, תשנ"ט).

המטבעות ממערה זו מופיעים בלוח 1 והנה תיאורם:

1. מטבע אגריפס ה-I ממטבעת ירושלים, 41/2 לספירה. פנים המטבע: סוכך מלכותי; מסביב כתובת יוונית: A[ΓΡΗΠΑ] ΒΑΣΙΛΕΥC (של אגריפס המלך).
- גב המטבע: שלוש שיבולים בוקעות מבין שני עלים; בשטח התאריך: L₅ (שנת 6 = 41-42 לספירה).
- ביבליוגרפיה: משורר, תשנ"ח עמ' 207 מס' 120 ולוח 52 בעמ' 304. ברונזה, 2.86 גר', 17 מ"מ ↑

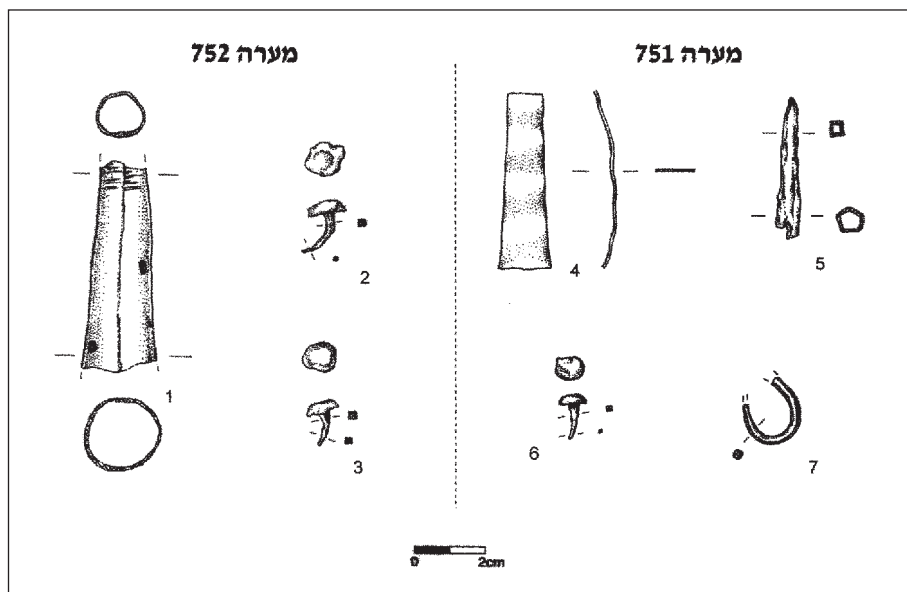
2. מטבע של הדריאנוס, 135-117 לספירה, ממטבעת קיסריה.⁵
 פנים המטבע: פורטרט של הדריאנוס, עטור זר, לבוש גלימה; וכתובת: [IMP. TRA. HADRIANO CA. AVG]
 גב המטבע: טיכה ניצבת לשמאל, מניחה את יד שמאל על נס, מחזיקה פרוטומה של קיסר ביד ימין.
 וכתובת: [C.I.F. AVG] CA[ESAR]
 ביבליוגרפיה: Kadman, 1957, 42, 102-103, No. 26
 ברונזה, 5.82 גר', 20 מ"מ, ↑

לוח 2: כלי חרס ממערות המטבע

טבלה 1: תיאור כלי החרס ממערות המטבע (ראו לוח 2)

מס'	הכלי	תיאור החומר
1	קערה	טיין אדום-חום עם גריסים שחורים ולבנים
2	פכית	טיין חום-אדום
3	פכית	טיין בהיר ורודד
4	סיר בישול	טיין חום-אדום
5	קנקן	טיין חום
6	מכסה קדרה	טיין חום-שחור
7	פכית	טיין חום

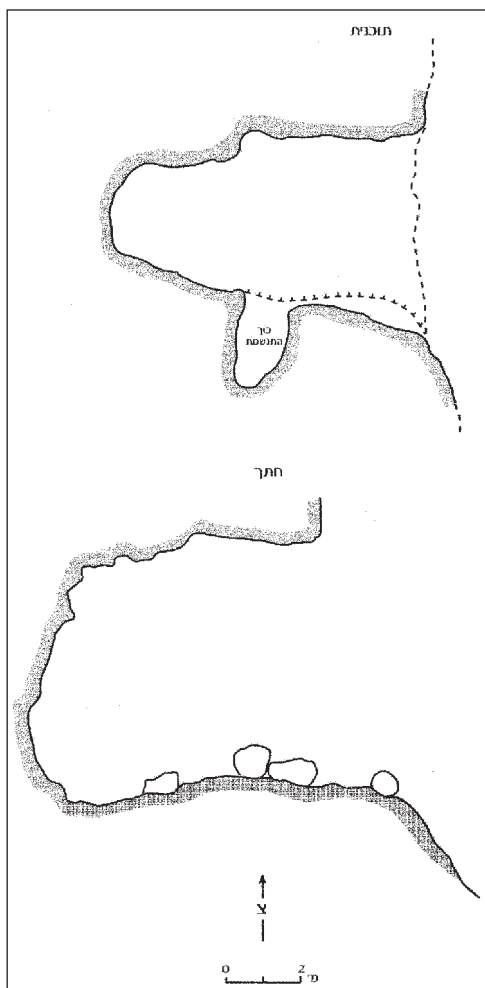

לוח 3: חפצי מתכת ממערות המטבע

מערה מס' 751 היא מערה מס' 2 במספור של בר-אדון, והיא נמצאת במדרגת המצוק השנייה מבסיס מצוק ההעתקים, כ-40 מ' מדרום לערוץ (נ"צ: 190381/118730). חלל המערה מאורך וגבוה (שטחו 10×4 וגובהו 6 מ'), ופְתָחָה פונה למזרח ובולט מחופו של ים המלח (איורים 2-3, 9-10). העפר בקרקעית המערה ובשפכים שמחוץ לה אפור ומעורב בחומר אורגני רב ובאפר משכבות השריפה במערה. מערה זו, כמו מערת המטבע שמדרומה, שימשה כמערת רועים בתקופות שונות, כפי שמעידים החרסים שמצאנו בשפכי העפר.

בסקר הנוכחי נמצאו במערה מס' 751 חרסים אינדיקטיביים בודדים בלבד. על-פי שברי הגוף של כלי החרס הפזורים בשפכי העפר אנו מניחים כי בתקופה הרומית התקיימה במערה פעילות רבה יותר מבתקופות האחרות, כמו במערת המטבע הסמוכה. שפיות מס' 6-7 בלוח 2 נמצאו במערה. שפה מס' 6 שייכת למכסה של קדרת בישול בעלת שפה הנוטה כלפי חוץ; מכסה דומה נמצא במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, ציור 2, מס' 9). שפה מס' 7 שייכת לפכית אגסית בעלת ידית סרט, פכיות דומות נמצאו למשל במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, ציור 2 מס' 11-12). חפצים מס' 4-7 בלוח 3 הם חפצי מתכת שנמצאו במערה. חפץ מס' 4 הוא פיסת נחושת מלבנית, דקה וגלית (אורכה: 4.8 ס"מ ורוחבה 0.9-1.3 ס"מ). מס' 5 הוא חפץ ברזל מחודד וחלול, בעל חתך מרובע בחלקו העליון; ייתכן כי הוא קצהו של כלי נשק. מסמר מס' 6 מקורו בסנדל מסומר מהתקופה הרומית הקדומה (אשל, תשנ"ט); חפץ מס' 8 הוא פיסת ברזל מעוקלת.

מערה 753 היא מערה מס' 5 במספור של בר-אדון, והיא נמצאת כ-80 מ' מצפון למערת המטבע (נ"צ 190337/118655; איורים 2-3, 11-12). גם כאן מדובר בשתי מערות הנמצאות

איור 9: מערה 751, מבט לצפון-מערב

איור 10: מערה 751, תוכנית וחתך

זו לצד זו; פתח האחת (מס' 753א) מצוי 7 מ' ממערב לפתח השנייה (מס' 753ב) וגבוה ממנו ב-5 מ'. שתי המערות התפתחו בסדקים בסלע הדולמיט מתצורת תמר, המכוסה בקונגלומרט. המערה המערבית רחבה יחסית (שטחה 7 × 5 וגובהה 2 מ') והמזרחית צרה וגבוהה (שטחה 9 × 2.2 וגובהה 3.5 מ'), פְתָחָה קטן (1 × 1 מ') וקרקעיתה הפנימית נמוכה בכ-1.5 מ' ממפלס פְתָחָה. פתחי שתי המערות פונים לכיוון צפון ונסתרים למדי, אם כי הם נראים לעין בזווית מסוימת מחוף ים-המלח. במערה זו מצא כאמור בר-אדון חרסים רומיים רבים. אנו מצאנו במערה זו חרסים נוספים מתקופה זו. שפה מס' 5 בלוח 2 היא שפת קנקן שנמצאה במערה מס' 753. זהו קנקן בעל צוואר נוטה מעט כלפי חוץ ושפה מעוגלת; קנקן דומה נמצא במערת סלע (עמית ואשל, תשנ"ט, לוח 3, מס' 41). המערות הללו אינן נוחות לפעילות של רועי צאן, ויש להניח כי הן שימשו למפלט בעת המרידות ברומאים (אך ראו הדיון להלן).

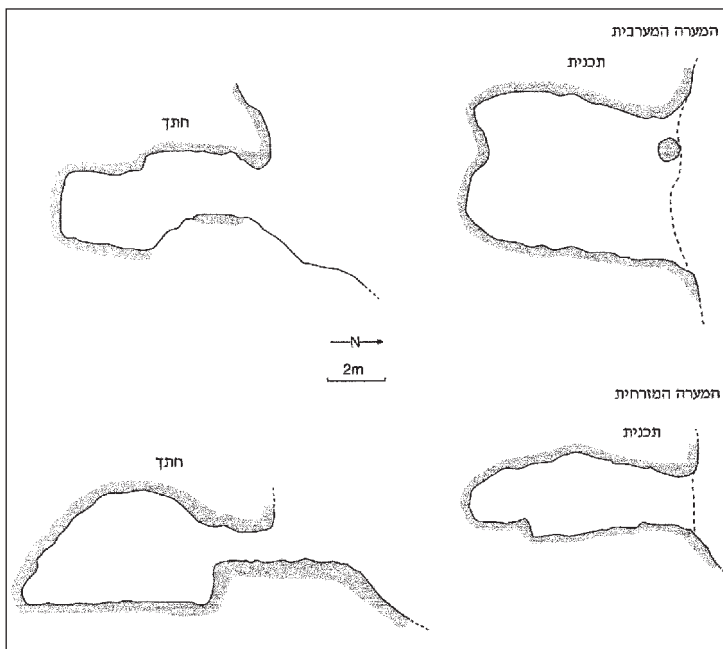
איור 11: מערות 753, מבט לכיוון דרום

דיון בממצאים ממכלול מערות המטבע

המערות הנוחות לשהייה במכלול מערות זה הן מערת המטבע (מס' 750) ומערה מס' 751. המערות הללו שימשו במהלך תקופות שונות לשיבת ארעי של רועי צאן על עדריהם, בין היתר בשל סמיכותם לגבי מים בערוץ הסמוך, לאזורי מרעה בבסיס המצוק ולמערך השבילים באזור. על פעילות הרועים ניתן ללמוד מעובי שכבות החיים והשריפה במערות האלה ומן הממצא הקרמי המגוון (בר-אדון, תש"ן, 30-32; יומנים 1970, 1976). מלכודת הנמרים שנמצאה בסקר מעט מערב למכלול המערות (נ"צ 190300/118637) קשורה ככל הנראה לפעילותם של רועי הצאן במערות הללו.

מטבע אגריפס הראשון שנמצא במערה מס' 752 קשור כנראה לפעילות במכלול המערות במהלך מרד החורבן, כפי שמעידה גם הפרוטה מימי מרד זה שמצא בר-אדון (תש"ן, 30). ייתכן כי ממצאים אלה קשורים לפעילותה של קבוצה שישבה במערות האלה בסוף ימי הבית השני, כפי שמעידה שכבת החיים העבה מתקופה זו, אשר מצא בר-אדון במערת המטבע. אין להוציא מכלל אפשרות שהייתה זו קבוצה של מתבודדים שהייתה קשורה לאחת הכתות שפעלו באזור בתקופה זו. יש להניח כי היה קשר בינה לבין הקבוצה שישבה בסוף ימי הבית השני באתר נחל קדרון דרום, הנמצא כ-2 ק"מ מצפון למכלול המערות (הירשפלד, תש"ס, 31-35; דהרי, תשס"ב, 229-241).⁶ אפשר שפעילות זו, שקדמה

6 שרידי הבנייה בתאי אתר נחל קדרון דרום (אשר בחלקם נמצאו גם מטבעות של מרד החורבן),

איור 12: מערות
753, תוכניות
וחתכים

למרד החורבן היא שהביאה לכך שאנשים מצאו מקלט במערות האלה במהלכו של מרד זה.

מטבע הדריאנוס שנמצא במערה מס' 752 מלמד על פעילות במערות המטבע בסופו של מרד בר-כוכבא. מטבעות מסוג זה אינם נושאים תאריך. גילויים של שני מטבעות מסוג זה במערת הסנדל, עם קבוצת מטבעות אשר הובאה למערה בסופו של מרד בר-כוכבא, מוכיחה שהם שימשו במהלך המרד (אשל וזיסו, תשנ"ט, 131-136, איור 17 מס' 25-26; Eshel & Zissu, 1999).⁷ נר הדיסקוס הרומי שמצא בר-אדון במערת המטבע, הופיע בארץ

אכן מעידים כי לא הייתה זו ישיבת ארעי. תופעת התבודדות דומה התקיימה באתר גם בתקופה הביזנטית: בביקור שלנו באתר אותרו במפלס העליון מספר תאים נוספים שלא נסקרו על-ידי דהרי, בהם תא אשר קירותיו טוחו ועוטרו בתמישיחי קיר. באזור הזה, כמו ברחבי האתר כולו, מצאנו קרמיקה רבה מהתקופה הביזנטית. ממצאים אלו מעידים מעל לכל ספק (בניגוד לדעתו של דהרי, תשס"ב, 239) כי לפחות חלק מהתאים נבנו בתקופה הביזנטית ושימשו כתאי התבודדות לנזירים. לתופעת הנזירות ברצועה המזרחית של מדבר יהודה לאורך ים המלח, שנכללים בה גם אתר XIII/13 שמדרום לנחל קדרון (טל ואורון, תשס"ב, 224-226) וח'רבת סמרה שבראש המצוק הצפוני של נחל ערוגות (בר-אדון, תש"ן, 83-85), טרם הוקדשה תשומת לב מספקת.

7 ליאו קדמן סבר שמטבעות אלה (מס' 26 בקורפוס שלו) נטבעו בין השנים 133-135 לספירה (Kadman, 1957, 42). גילויים של מטבעות זהות במערת הסנדל הביאו את אשל וזיסו להציע שיש להקדימם למרד, כלומר שהם נטבעו לפני שנת 132 לספירה (ראו: אשל וזיסו, תשנ"ט, 131-136 והערה 18).

לאחר מרד החורבן (Barag & Hershkovits, 1994, 127), ונפוץ במכלולים מתקופת מרד בר-כוכבא (אשל וזיסו, תשנ"ט, 126-127 והפניות שם). כלים נוספים שנמצאו במכלול המערות, כמו גם מסמרי סנדל מסומר, נפוצים אף הם במערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא (אשל, תשנ"ט).

ממצאים אלה, ובעיקר גילוי המטבע מקיסריה מימי הדריאנוס, שמטבעות זהים לו נמצאו במערת הסנדל, מעידים שמכלול מערות המטבע שימש את המורדים בסופו של מרד בר-כוכבא. סביר להניח כי עיקר פעילותם של המורדים בתקופה זו, בהיעדר איום מידי, התרחשה במערות הנוחות, כמו מערת המטבע ומערה מס' 751; אך בשעת סכנה, כאשר יחידות של הצבא הרומי התקרבו לאזור, מצאו אנשי מרד בר-כוכבא מסתור במערות העליונות (מערת מס' 752 ו-753).

רשימת מקורות

- אהרוני י', תשכ"ב;
 "מחנה ב' – מערת האימה", **ידיעות**, כו, עמ' 159-173.
 אשל ח', תשנ"ט;
 "סנדלים מסומרים במקורות היהודיים והממצא ממערות המפלט", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 225-232.
 אשל ח' וזיסו ב', תשנ"ט;
 "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערות כתף יריחו", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 113-152.
 בר-אדון פ', 1971;
מערת המטמון – הממצאים ממערת נחל משמר, ירושלים.
 בר-אדון פ', תשל"ב;
 "הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו", מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים, עמ' 92-152.
 בר-אדון פ', תש"ן;
חפירות במדבר יהודה, (עתיקות, ט), ירושלים.
 דהרי ע', תשס"ב;
 "אזור XIV; סקר וחפירות במערות שבמצוק העתיקים מנחל קדרון בצפון ועד נחל דרגות בדרום", **עתיקות**, 41, כרך 1, עמ' 229-247.
 דוידוביץ' א', 2008;
התקופה הכלכליתית המאוחרת במדבר יהודה, דגם היישוב ומאפייני התרבות החומרית כבסיס לשחזור סביבתי חברתי, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 הירשפלד י', תש"ס;
 "יישוב מתבודדים מעל עין-גדי", **קתדרה**, 96, עמ' 8-40.
 הרשקוביץ מ', תשמ"ז;
 "כלי החרס של גבעת רם (חפירות 1949) מן המאות הא' והב' לסה"נ", **ארץ-ישראל**, יט, עמ' 314-325.
 זיסו ב', תשס"ב;
היישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר-כוכבא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

- טל נ' ואורון ג', תשס"ב;
 "אזור XIII; סקר וחפירות במערות שבמצוק העתיקים מדרום לאתר קומראן", **עתיקות**, 41, כרך 1, עמ' 219-227.
 ידין י', תשכ"ג;
הממצאים מימי בר-כוכבא ממערת האיגרות, ירושלים.
 מלח"ם, 1998;
סקר מצוק העתיקים, דו"ח פנימי על הסקר בשנת 1998.
 מרקוס מ', 1986;
מדבר יהודה הצפוני, סקר נוף ומסלולי טיול, ירושלים.
 משורר י', תשנ"ח;
אוצר מטבעות היהודים, ירושלים.
 עמית ד' ואשל ח', תשנ"ט;
 "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערת סלע", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, ירושלים, עמ' 186-204.
 פורת ר', 2006;
 "הדרך לאורך חוף ים-המלח בין קומראן לעין-גדי בימי הבית השני", **קתדרה**, 121, עמ' 5-22.
 פינצי י', תשמ"ה;
חרושת העץ בתנ"ך לאור הממצא בארצות המקרא ובספרות חז"ל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
 צוער א', תשנ"ט;
 "מה ארע במערה", **נקרות צורים**, 20, עמ' 123.
- Barag D. & Hershkovits M., 1994;
 "Lamps from Masada", *Masada 4*, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports, Jerusalem, pp. 7-147.
- Eisenman R., 2000;
 "The 1988-1992 California State University Dead Sea Walking Cave Survey and Rabar Groundscan of the Qumran Cliffs", *Qumran Chronicle*, 9, pp. 123-130.
- Eshel H. & Zissu B., 1999;
 "Roman Coins from the 'Cave of the Sandal' West of Jericho", *INJ*, 13, pp. 70-77.
- Kadman L., 1957;
The Coins of Caesarea Maritima, (CNP, 2), Jerusalem.
- Petrie W.M.F., 1917;
Tools and Weapons, London.
- de-Vaux R. 1961;
 "Archéologie", P. Benoit, J.T. Milik & R. de-Vaux (eds.), *Les Grottes de Murabba'at*, (DJJ, 2), Oxford, pp. 3-63.